

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

УДК 630 (477.82)

DOI: 10.15587/2313-8416.2017.95163

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛІСІВ І ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

© В. Г. Юровчик

Досліджено історію розвитку лісів та лісового господарства Волинської області з давніх часів і до наших днів. Описано масштаби впливу людини на ліси. Розглянуті сучасні проблеми розвитку лісів і лісових ресурсів Волинської області. Обґрунтована системи заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання, відтворення лісів та покращання лісоекологічної ситуації в краї

Ключові слова: ліс, лісові ресурси, лісове господарство, потапи, пилорами

1. Вступ

Волинська область – це частина давньоруського історичного краю Волині з дрімучими лісами і малопрохідними болотами, поміж якими на освоєних людиною ділянках розташувалися поселення, угіддя і комунікації. Волинська область має великі запаси лісових ресурсів. Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, Польща, СРСР і, нарешті, незалежна Україна господарювали на цій землі. Волинський ліс в усі часи й епохи обігривав людину, давав їй одяжину, був надійним рятівником і щедрим годувальником. Він дає багато корисного, зокрема плоди до столу, деревину для будівництва, траву і сіно для худоби. Він оберігає ґрунти від водної та вітрової ерозії, а ріки – від пересихання, захищає місцевість від сильних вітрів, накопичує сніги, сприяє збереженню вологи і підняттю рівня ґрунтових вод, забезпечує охорону озер від замулювання, зменшує розміри і подовжує тривалість весняного повноводдя тощо [1]. В цілому, територія Волинської області є багатогою на лісові ресурси, де ліси як джерело господарчих ресурсів використовуються давно.

2. Аналіз літературних даних

Споконвіку волинський ліс приваблював не лише красою, а й своїми багатствами. І завжди дарував їх як простому селянину, так і заможним людям. Мед, яким славилася Волинська область ще на початку минулого тисячоліття, ягоди, гриби, різна дичина... – усім цим скарбом місцевий праліс щедро ділився з людьми. Князям поліський ліс дав можливість полювати на великих лісових звірів – турів. Згадка про це до сьогоднішнього дня лишилася у місцевих топонімах (наприклад, селище Турійське, села Тур, Туропин, Туровичі, Турія, Турівка, озеро Тур, річка Турія).

Дослідження особливостей освоєння та використання лісових ресурсів краю у минулому і тепер є актуальним завданням. Питаннями стану лісів і функціонування лісового господарства у Волинській області науковці почали займатися давно, що відображено у працях К. І. Геренчука [2], Б. Г. Іваницького [3], Л. М. Корецького [4], Д. А. Телішевського [5]. Сьогодні вивченням історії дослідження та освоєння лісів Волині займаються такі науковці, як С. А. Генсірук [6–8], Л. І. Копій [9–11], Н. Н. Коцан [12], В. А. Лазарук [13], В. С. Мельник [14], С. М. Стойко [15], М. А. Голубець [16, 17] та інші.

Сьогодні волинський досвід комплексного використання лісових ресурсів застосовують на лісгосподарських підприємствах у таких країнах як Німеччина, Польща, Чехія, Словаччина. Міжнародна співпраця з європейськими країнами дозволить розвивати лісгосподарський комплекс Волинської області на вищому рівні.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – дослідити історію розвитку лісових ресурсів Волинської області з давніх часів і до наших днів.

Головними завданнями, які вирішувалися у процесі досліджень лісових ресурсів області, виступали:

- збір, систематизація та опрацювання інформації про стан лісів області на різних етапах функціонування лісгосподарського комплексу;
- оцінка масштабів змін лісистості краю;
- окреслення проблем лісгосподарського комплексу;
- обґрунтування системи заходів, спрямованих на забезпечення раціонального використання, відтворення лісів та покращання лісоекологічної ситуації в краї.

4. Оцінка масштабів впливу людини на ліси

Про масштаби впливу людини на ліси свідчать різноманітні історичні джерела, згідно з якими в XI століття Волинь входить практично повністю покритою лісами. У тодішніх лісах був зосереджений надзвичайно великий запас деревини, дичини, ягід, грибів.

У XII столітті ліси на Волині, як і по всій слов'янській землі, вже розбираються у власність князями та багатими людьми. Ліси поділяються на «хоромні» – такі, з яких береться будівельний ліс, «орні» – ті, що не мають цінності як джерело деревини, але придатні для розкорчовування і перетворення на поля та власне «дикі поля» – ще не розібрані землі. В лісі найбільше цінувалася не деревина, якої повсюдно було вдосталь, а мисливські угіддя та бортні промисли. Княжою державою відповідно найперше обєригається середовище, у якому люди беруть стратегічно важливі товари для торгівлі з іншими країнами – хутро, віск і мед.

У XIII столітті суспільство крокує з «валютою», яку дає ліс, – хутром, м'ясом дичини, медом... І це – найвагоміший вклад у державне будівництво руських земель. Тут волинський ліс, як і в минулому столітті, виступає могутнім фактором державотворення, консолідації слов'янської людності перед лицем смертельної загрози, що вже виразно вималювалася на південно-східних кордонах слов'янських земель.

Наприкінці XIII століття волинський ліс вперше набуває нової, раніше не притаманної йому ролі – захисника слов'янської людності від чужоземців. Ліс – через хутра, гриби, віск та інші товари торгівлі із сусідніми народами – значною мірою формує бюджет княжої держави. Окрім того, ліс прикриває русичів від ворожого ока, дає їм харч і тепло.

Протягом XIV століття усі волинські ліси набули своїх хазяїв – «нічийних» угідь не залишилося. У цей же період деревина з Волині починає вперше вивозитися в європейські країни...

У 1429 році в місті Луцьку відбувся з'їзд монархів Європи, які були занепокоєні наростаючою агресією турків. Шукати шляхи протидії чужинцям прибули найвідоміші та наймогутніші на той час короновані особи із своїми свитами – кількість гостей становила 15 тисяч осіб. І для того, щоб їх нагодувати, потрібно було використати надзвичайно велику кількість дарів Волинського лісу. Тому дорогами Волинської області потягнулися до Луцька санні валки з міхами борошна, бочками меду, тушами впольованих у пушах зубрів і лосів. За свідченням литовського історика Стрийковського, гості щодня з'їдали приблизно 700 волів, 1400 баранів, 100 зубрів, лосів і диких кабанів, випивали 700 бочок меду, вина і пива [12]. При цьому ліс зазнав масових втрат.

У XV ст. продовжується експорт деревини та інших лісових товарів в Європу. У зв'язку із розвитком мануфактурного виробництва з Волинської області за кордон іде все більше і більше деревини цінних порід: дуба, в'яза, сосни... Налагоджені не тільки канали її доставки в Європу, а й збуту та отримання на виручені гроші потрібних товарів. Надзвичайно важливе значення мають ще не підірвані надмірним вико-

ристанням тваринні ресурси лісу: мед, дичина та риба. Їхні запаси дозволяють не тільки заготовляти продовольство для внутрішнього споживання, а й відправляти його – як, наприклад, ту ж таки рибу з Турії – в інші країни. У 1529 році князем Сигізмундом був написаний Литовський статут, в якому є ряд статей, що регулюють правила користування лісом, в тому числі вводять відповідальність за незаконне полювання на лісових тварин, чисельність яких стрімко зменшується – бобрів та ведмедів. У 1547 році сенат Великого князівства Литовського навіть обладнав у Бресті першу митницю для контролю за сплавом деревини Західним Бугом. Лісовий експорт проклав з України шлях іншому – хлібному. Взамін на Волинь йшли нові технології. Волинський ліс одержували корабели та промисловці таких Європейських країн як Англія, Франція, Швеція, Португалія, Голландія, Німеччина. По ріках і шляхах з Волинської області особливо вивозили щогловий і корабельний ліс, яким були багаті Ковельський і Луцький повіти, поташ, мед, віск, полотно, хліб. Окрім того, везли на Захід хутро, гриби, ягоди, поташ, дьоготь, смолу. Тому гаї і діброви, які на початку минулого тисячоліття вкривали майже всю територію регіону, сильно скоротились [1].

На початку XVI ст. Волинська область ще залишалась високолісним регіоном. Ліс вважався основним багатством краю. Надмірне ж використання лісів у XVI ст. призвело до зменшення їх площ. Великих збитків лісам спричинив розвиток лісових промислів. Коли відбувалось вирубування найбільш цінних видів дерев – сосни, дуба, клена, то метою при цьому було одержання деревини. А найцінніша деревина використовувалась для експорту – це приблизно 55 % продукції [14]. Протягом XVI століття волинський ліс вперше стає велетенським виробничим майданчиком, на якому постійно робляться гроші. Практично жодного його куточка не залишає без уваги комерційний інтерес дрібних і великих заготівельників деревини, поташу, смоли, дичини, ягід і грибів. Окрім того, розпочалася гонитва за поташем. Випалювання лісів на поташ – одна з найжахливіших сторінок історії волинських пралісів. Новостворені мануфактури розпочинають у великих обсягах переробляти шкіри худоби, вичиняти хутро домашніх і диких тварин, вимивати овечу вовну, за новими технологіями вибілювати полотна з конопель та льону. Це вимагає великої кількості вуглекислого калію – поташу. Цю речовину у ті часи отримують з попелу дерев листяних порід. Цей промисел, як і вивезення деревини з області, настільки вигідний, що захоплює практично всі території, де є лісові масиви. Але у середині XVI ст. ліс нищиться не тільки на поташ, а й іде на паливо у «гути» – печі, в яких вариться скло, та «руді» – примітивні селянські промисли, де з руди з допомогою ручного горна виплавляється залізо [1]. Тому в кінці XVI ст. відбулося значне зменшення площі лісових масивів.

Надмірна експлуатація лісів у феодальний і капіталістичний періоди призвела до різкого зменшення лісистості краю, а також до зниження захисних і водорегулюючих функцій лісів [12]. З розвитком капіталізму у Волинській області зростає сільськогосподарське і промислове виробництво, а також кількість робіт-

ників. Поряд із збільшенням кількості підприємств з переробки сільськогосподарської сировини – винокурень, млинів тощо, збільшується кількість підприємств з обробки деревини та мінеральної сировини [4]. Ліс експлуатується хижацькими способами. В цей період в області поряд зі стиглими надмірно вирубувалися і пристигаючі лісостани. Разом з цим, відбувалось різке зменшення лісистості, видового складу, погіршення вікової структури лісів тощо.

З плином часу ліс ще більше здавав свої позиції. Різко зменшилися площі під лісом після реформи 1861 року, коли почала розвиватися лісова промисловість. Якщо у 1854 році ліси займали площу 2665 тис. га, то у 1872 році – вже 1994 тис. га. У 1887 році цей показник опустився ще нижче – до 1572 тис. га. Таким чином, за 33 роки було вирубано 1 мільйон 93 тис. га лісу. Особливо істотні зміни і незворотні процеси у лісах обласного регіону спостерігалися у період з XVII по XIX ст. Зокрема, у XVIII ст. посилюється використання лісових площ і винищення лісів з метою збільшення площі орних земель [19]. Цей вид діяльності був головною причиною зменшення площі лісів у XVIII та XIX століттях.

Продовжується експорт лісових товарів на Захід... Багато деревини відправляється в Англію, Пруссію, Францію. Особливо хижацька експлуатація лісових багатств області спостерігалася з 1919 по 1939 рр. Тільки за 17 років (1919–1935 рр.) площа лісу у Волинському воєводстві скоротилася на 129,3 тис. га, що становить 13 %. В той же час за цей період було здійснено лісопосадки на площі всього 5 тис. га. Волинські ліси по-хижацькому експлуатували земельні магнати – Радзівіли і Потоцькі, а на селян навіть за збирання хмизу, грибів та ягід накладали великі штрафи. Капіталістичні фірми і підприємці особливо нажились на експорті лісу. Вони рубали ліс там, де їм було вигідно: ближче до залізниць, аби дешевше платити за вивіз його гужовим транспортом. Тому обсяг рубок набагато перевищував щорічний приріст лісу. Зокрема, польські капіталісти експортували волинську деревину в Англію та інші країни Західної Європи. При цьому на зовнішній ринок відправлялось близько 60 % усіх вироблених лісоматеріалів [4]. Окрім того, протягом XIX ст. використовували велику кількість деревини для опалення. Під виглядом прохідних та вибірково-санітарних рубок лісу проводилася заготівля високосортної ділової деревини. В результаті цих рубок вирубувалися кращі дерева. І це виправдовувалось «внутрішньою державною політикою». Особливо цінилися такі види дерев як сосна, дуб, вільха, ясен, осика які кожного року переправлялися до тартаків на переробку, а пізніше – на місцевий ринок. Інші види використовувалися у меншій кількості [20].

Війни та бездумне хазяйнування добряче винищили ліси в краї. Вогняним смерчем пронеслася II світова війна над борами й дібровами. Тотальні вирубки лісу в період Другої світової війни та в післявоєнні роки призвели до нерівномірного розподілу вкритої лісом площі. Окупанти вивозили з області найціннішу деревину, а в страху перед партизанами вирубували цілі масиви. Тому, як свідчать дані [21], у

1945–1946 роках лісистість Волинської області становила лише 14 %.

Значного винищення ліси зазнали і в повоєнні роки, коли фактичний відпуск лісу майже у 3 рази перевищував розрахункові норми. Внаслідок цього значно виснажились лісові ресурси, погіршився стан лісосічного фонду, знизилась водоохоронно-захисні властивості лісів. В результаті цього в першому десятилітті післявоєнного періоду в державному лісовому фонді області з'явилась значна кількість площ, які потребували невідкладного лісовідновлення. Під впливом вирубування лісів на великих площах помітно знизилась кількість атмосферних опадів, зменшилась вологість ґрунту, з'явилися суховії. А це призвело до різкого погіршення клімату і зумовило його посушливість [1].

У 50-і роки суцільні санітарні рубки лісу охоплювали щороку до 4,5 тисяч гектарів. Це у декілька разів перевищувало розрахункову лісосіку [1]. Колишні лісопромислові господарства лісорозведенням майже не займалися. Перевага надавалась лише заготівлі деревини. Дана ситуація вимагала суцільної реконструкції багатьох лісових масивів, оскільки було 30 тисяч гектарів малоцінних осикових і грабових деревостанів. Настає час дозрівання до промислових рубок значної кількості молодих насаджень. В майбутньому рубки лісу у Волинській області можуть зрости приблизно в десять разів. Тому для припинення повного винищення волинського лісу у 1953 році було створено обласне управління лісового господарства. Очолив його Дмитро Антонович Телішевський. Волинські лісівники неухильно дотримуються принципу: «Зрубав – неодмінно залісни!», або «Зрубав дерево – посади два». Сьогодні значна частка молодих лісів пояснюється відновленням лісів на місці насаджень, які були зрубані ще в період Другої світової війни. А це підтверджується такими статистичними даними: наприклад, у 1946 році ліси в області висадили лише на 495 гектарах, у 1954-му році – вже на восьми тисячах гектарів, а у 1960-му – на 22 тисячах гектарів. Заліснювали сипучі піски, старі вирубки та невіддядя. В цілому за півстоліття створили приблизно 176 тисяч гектарів лісових насаджень у державному лісовому фонді та 71 тисячу гектарів – на землях колишніх колективних господарств [14].

У 2003 році для лісогосподарських підприємств Волинської області був затверджений ліміт лісосічного фонду понад 467 тисяч кубометрів. Заготовлено 220,8 тисяч кубічних метрів деревини. Через кілька років ліміт лісосічного фонду на території Волинської області може досягти 5 мільйонів кубометрів, при нинішніх 469 тисячах. У 2004 році волинські лісоруби планують використати майже 85 % з ліміту в 469 тисяч кубічних метрів. Однак буде заготовлено тільки 160 тисяч кубометрів деревини. Така різниця між обсягами заготівельних робіт у минулому і поточному році зумовлена ліквідацією наслідків стихії, що мала місце на початку квітня минулого року [21].

Волинські лісівники активно впроваджують в дію програму «Ліси Волині». Вона передбачає щорічне лісовідновлення на площі понад 1600 гектарів, в тому числі 1400 гектарів відновлювалося посівами та посад-

кою. Окрім цього, дана програма передбачає заготовляти щороку 40 тонн лісового насіння та вирощувати на базових розсадниках 21 мільйон саджанців. Це дає можливість в перспективі збільшити площу лісів області. Також вперше в Україні в рівнинних умовах волиняни почали практикувати і поступово-вибіркові рубки – аби менше пошкоджувати підріст і не створювати «лісин», що залишаються після суцільної вирубки. У майбутньому це зекономить кошти на відтворення лісу [1].

5. Результати дослідження

Сьогодні площа усіх Волинських лісів становить понад 700 тисяч гектарів – третину всієї території області. Розпад колективного сільськогосподарського виробництва досить негативно позначився на стані лісів. Після реформування колективних сільськогосподарських підприємств лісові насадження та позахисні смуги на площі понад 1 млн. гектарів не надано в постійне користування – вони фактично не мають господаря [22]. Таким чином, близько 180 тисяч гектарів лісу колишніх військових і колгоспних лісових господарств обласного регіону залишилися практично безгоспними. В останні роки йде мова про те, що слід навести порядок з приватними пилорамами. Для цього потрібно, щоб при реєстрації підприємств, які відкривають пилорами, вимагались договори та документи, які підтверджували б надходження деревини. На сьогодні, згідно з законами

України, лісова охорона не має елементарних можливостей довести, що ліс крадений [23].

6. Висновки

Таким чином, прослідковується розвиток лісів і лісового господарства Волинської області з найдавніших часів і до наших днів.

Для подальшого уникнення загрози повного виснаження лісових багатств і зменшення лісистості, недопущення погіршення екологічної ситуації у Волинській області необхідно реалізувати ряд заходів:

1) посилити роботу щодо формування оптимальної лісистості і поліпшити породний склад лісів шляхом широкого впровадження технічно-цінних і швидкорослих порід;

2) в захисних лісах уздовж річок вирощувати ліси з високими протиерозійно-аккумулятивними властивостями;

3) завершити заліснення ярів, оголених пісків та інших непридатних для сільського господарства земель;

4) поліпшити вікову структуру і санітарний стан лісів;

5) підвищити продуктивність та біологічну стійкість лісостанів;

6) добитися оптимального лісокористування та значного збільшення обсягів лісовідновлювальних робіт.

Література

- Лагановський, Л. Там, де тури ходили [Текст] / Л. Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 187. – С. 9.
- Природа Волинської області [Текст] / ред. К. І. Геренчук. – Львів: Вища школа, 1975. – 146 с.
- Іваницький, Б. Г. Ліси і лісове господарство в Україні [Текст] / Б. Г. Іваницький. – Варшава, 1939. – 350 с.
- Корецький, Л. М. Волинська область (Географічний нарис) [Текст] / Л. М. Корецький. – К.: Радянська школа, 1960. – 133 с.
- Телішевський, Д. А. Ми починали із землянок... [Текст] / Д. А. Телішевський // Волинь. – 2004. – № 105. – С. 3.
- Генсірук, С. А. Леса України [Текст] / С. А. Генсірук. – М.: Лесная промышленность, 1975. – 280 с.
- Генсірук, С. А. Ліси – багатство і краса землі [Текст] / С. А. Генсірук. – К.: Наукова думка, 1980. – 212 с.
- Генсірук, С. А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання [Текст] / С. А. Генсірук. – К.: Наукова думка, 1973. – 526 с.
- Копій, Л. І. Оптимізація лісистості західного регіону України [Текст]: автореф. дис. ... д-ра сільськогосп. наук / Л. І. Копій. – Львів, 2002. – 20 с.
- Копій, Л. І. Теоретичні аспекти збільшення лісистості Західного регіону України [Текст]: зб. наук.-тех. пр. / Л. І. Копій // Науковий вісник УкрДПУ. – 1996. – № 5. – С. 126–131.
- Копій, Л. І. Проблеми оптимізації ландшафтів західного регіону УРСР [Текст]: наук.-тех. зб. / Л. І. Копій, 12. Коцан, Н. Н. Територіальна організація лісопромислового комплексу Волинської області [Текст]: автореф. дис. ... канд. геогр. наук / Н. Н. Коцан. – Луцьк, 1994. – 21 с.
- Лазарук, В. А. Світязь [Текст] / В. А. Лазарук // Жовтень. – 1987. – № 10. – С. 44–57.
- Мельник, В. С. Проблеми Волинського лісу [Текст] / В. С. Мельник // Волинь. – 2004. – № 15. – С. 1.
- Стойко, С. М. Природа – Стихия – Человек [Текст] / С. М. Стойко, П. Р. Третяк. – Львів: Вища школа, 1983. – 120 с.
- Голубець, М. А. Геоботанічне районування [Текст] / М. А. Голубець // УЕЛ. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 153.
- Голубець, М. А. Ельники Українських Карпат [Текст] / М. А. Голубець. – К.: Наукова думка, 1978. – 264 с.
- Генсірук, С. А. Лісове господарство і формування оптимальної лісистості в західному лісостепу і Поліссі [Текст] / С. А. Генсірук, С. М. Іваницький. – Львів: НТШ, 1999. – 242 с.
- Державний архів області Волинської обласної державної адміністрації Ф. 46; Оп. 1, 2, 5, 6; Спр. 557, 202, 208, 70, 417 [Текст]. – Отчеты волянского воеводы о развитии отдела земледелия и ветеринарии. – 1929, 1931, 1932, 1935, 1937–1938. – 37 с., 34 с., 55 с., 84 с., 119 с.
- Статистичні матеріали Волинського обласного управління лісового господарства [Текст]. – Луцьк, 2000–2009.
- Гальченко, Я. Я. Лісова конституція – нагальна вимога часу [Текст] / Я. Я. Гальченко // Голос України. – 2004. – № 142. – С. 8.
- Світліковська, Г. Й. Хто з лісу годується, а хто – жирує [Текст] / Г. Й. Світліковська // Волинь. – 2004. – № 43. – С. 2.
- Мельник, В. С. З історії охорони природи на Волині. Історико-краєзнавчі нариси [Текст] / В. С. Мельник. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 152 с.
- Гаврилюк, Я. М. Злодійська сокира над Волинським лісом [Текст] / Я. М. Гаврилюк // Волинь. – 2003. – № 114. – С. 3.

*Рекомендовано до публікації д-р геогр. наук, професор Фесюк В. О.
Дата надходження рукопису 24.01.2017*

Юровчик Володимир Геннадійович, кандидат географічних наук, старший викладач, кафедра теорії та методики викладання шкільних предметів, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, вул. Винниченка, 31, м. Луцьк, Україна, 43025
E-mail: Yurovskich@ukr.net